

Analyzing Megametaphors of "Soil" as a Tool of Cohesion in Khaqani's Poetry

Mousa Alizadeh¹ | Firooz Fazeli^{2*}

1. Ph.D. student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: mousaalizade@yahoo.com
2. Corresponding Author, Associate Professor of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: drfiroozfazeli@guilan.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 07/02/2025

Received in revised form:
29/08/2025

Accepted: 14/09/2025

Published online:
22/06/2026

Keywords:

Cognitive linguistics,
megametaphor,
schema,
Khaqani,
Soil

ABSTRACT

In the contemporary perspective, metaphor is not simply a linguistic matter, but a reflection of the human mind that involuntarily appears in daily life based on experiences and interactions with the outside world. In Khaqani's odes, we witness the existence of various schemas and prototypes that are the result of the intersection of culture, society, and the poet's lived experience which are often manifested in Khaqani's poetry as the macro-metaphor "soil" and the micro-metaphors emanating from it. This research was conducted using a descriptive-analytical method based on the conceptual metaphor theory of Lakoff, Johnson, and Kovecses. In Kovecses's view, understanding one metaphorical domain depends on understanding another conceptual domain. He introduces subjective concepts as the destination domain and objective concepts as the source domain. Therefore, the authors of this study have conducted a cognitive analysis of the macro-metaphors of Khaqani's odes to interpret and represent the poet's intellectual frameworks of the outside world by examining the conceptual metaphor involving "soil" and the semantic clusters of mud, dust, dirt, stone, and earth. The result of this interpretation leads to the emergence and expansion of numerous micro-metaphors in the structure of Khaqani's ode. The statistical analysis of the conceptual metaphors of "soil" in 132 Khaqani odes shows that the poet uses the macro-metaphor "soil is human" 134 times, represented by six micro-metaphors based on human physicality. Among these, the most frequent micro-metaphor is "soil is a woman."

Cite this article: Alizadeh, M. & Fazeli, F (2026). Analyzing Megametaphors of "Soil" as a Tool of Cohesion in Khaqani's Poetry. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 7 (2), 95-124.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltp.2025.11768.1342

Extended abstract

Introduction

Conceptual metaphors are one of the important topics in cognitive linguistics. From a contemporary point of view, they are not merely a linguistic matter, but a reflection of the human mind that is involuntarily present in people's daily lives based on experiences and interactions with the outside world. Within this framework, the cognitive approach emphasizes the connection between the mind and language. Accordingly, paying attention to conceptual schemas and metaphors is very important, as it provides the researcher with a new explanation of the brain's function in dealing with the surrounding world. Lakoff and Johnson are considered two of the pioneers in the introduction and development of the conceptual metaphor theory in the book *Metaphors We Live By*, which was later supplemented by Kovecses. In Kovecses's view, understanding one metaphorical domain depends on understanding another conceptual domain. He defines subjective concepts as the target domain and objective concepts as the source domain.

Khaqani Shervani is one of the important poets of the sixth century in the land of Arran. To understand and appreciate his poems, we need to analyze and examine the macro-metaphors of his odes. The element of soil is one of the most central keywords in the macro-metaphors used in Khaqani's poetry, and by analyzing it, we can better understand and explore metaphorical and intangible concepts. The poet borrows the element of soil from mythological, religious, and biological contexts and projects it onto the realms of origin and destination.

Therefore, the importance of this research lies in discovering and evaluating the macro-metaphors of "soil" in the various schemas of Khaqani's odes. By accessing these, it is possible to understand what schemas and micro-metaphors the poet incorporates in his works to create thematic associations with the word soil, thereby developing a deeper understanding of the odes.

Method

The data of the present study are all the verses of 132 odes of Khaqani Shervani's Divan by Seyyed Ziauddin Sajjadi. This study attempts to examine the macro-metaphor and mappings of the word "soil" in a descriptive-analytical manner using a library method. First, the macro-metaphors involving "soil" will be examined with a cognitive approach. Then, the micro-metaphors and mappings of the origin and destination domains will be categorized and analyzed based on the Kovecses's categorization. Finally, in the analysis of each macro-metaphor, the schema involved in the creation of the poem's theme will be presented with textual documentation.

Results

In analyzing and examining the macro-metaphor of soil in Khaqani's odes, first, all the semantic

clusters of soil such as mud, dust, dirt, stone, and earth were identified in 132 of Khaqani's odes. At this stage, it was observed that Khaqani used the word soil 499 times in 113 odes in the domains of origin and destination. Of these, the poet used the motif of "soil" 474 times in the domain of destination.

Using this word in the target domain has led to the emergence of nine macro-metaphors which are "soil is a place," "soil is a human," "soil is a sheet and a piece," "soil is worthless," "soil is valuable," "soil is food," "soil is an animal," "soil is a plant and a garden," and "soil is a tool and an object" in the source domains. The poet also uses the word "soil" 25 times in the source domain in the form of concepts such as land, king, heart, repentance, world, soul, human being, soul, sick face, enemies, mystic, sky, Eid al-Fitr, and sorrow. This is why, for the poet, the word "soil" has a higher level of importance in the destination domain.

The macro-metaphor "soil is man" with a frequency of 134 verses has the largest volume of soil-related conceptual metaphors in the target domain. This macro-metaphor was used in the following semantic clusters: "orange-colored," "hungry mouth," "seven limbs," "dust-smeared," "depressed body," "ugly night-glory," "temperament of gems," "base enemies," "hollow cavity," "center of the earth," "land of the land," "red sulfur," "pregnancy of the soil," "black bowl," and "dawn of the ascetic." These conceptual metaphors are often formulated in binary oppositions in a top/bottom schema structure, and are mirrored based on the capacity of the human body. The highest frequency in the macro-metaphor "soil as man" is the micro-metaphor "soil as woman," which is mentioned in 6 times.

Conclusion

The existence of schemas in Khaqani's odes is a reflection of the religious, mythological, and cognitive aspects of language and society, which always have a prominent presence in the underlying layers of poetry. Accordingly, the poet uses one or more schemas based on the situational contexts of the language of his poetry. In the process of examining 132 of Khaqani's great odes, it was observed that numerous macro-metaphors for the word *soil* were used in the domains of origin and destination to better convey its biological and schematic aspects to the reader. Out of the 456 verses which contained this word, 9 macro-metaphors, namely "soil is a human being", "soil is a place", "soil is an animal", "soil is a tool and an object", "soil is worthless", "soil is praised and valuable", "soil is a plant", "soil is food", and "soil is a sheet and a piece" along with numerous sub-metaphors were identified.

In numerous associations between the source and target domains of the word "soil," high-frequency positive and negative mappings have been used in the source domain based on cognitive concepts of "spilling water," "observers' digging," "thieves' nighttime burrowing," "servants' kissing the ground," "the journey to Mecca," "the custom of giving gifts and seeking blessings," "the sultan's divine shadow," "the appearance of the earth," and "the game of chess

and polo." The division of the earth into three levels (upper, lower, and middle) can be considered one of the poet's most important metaphorical uses for interpreting the experiences and mental perception of the world, which is presented in the structure of directional schemas. As a domain of origin, the word "soil" was used 25 times, where the poet uses 8 metaphorical mappings of "self," "enemy," "world," "human," "greed," "face," "sorrow," and "heart" based on the macro-metaphor "down is bad."

Subcategories "speech," "repentance," "king," "mystic," "birthplace," "heart," "soul," "sky," and "feast" are used in 10 verses for the macro-metaphor "above is good." Finally, positive and negative adjectives have been formed for the word soil in the target domain, such as "brave/captive," "hardworking/greedy," and "generous/greedy."

واکاوی کلان‌استعاره «خاک» به مثابه ابزار انسجام شعر خاقانی

موسی‌علیزاده^۱ | فیروز فاضلی^{۲*}

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

رایانامه: mousaalizade@yahoo.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

رایانامه: drfiroozfazeli@guilan.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

واژه‌های کلیدی:

زبان‌شناسی شناختی،

کلان‌استعاره،

طرح‌واره،

خاقانی،

خاک.

استعاره، در دیدگاه معاصر صرفاً امری زبانی نیست و انعکاسی از ذهن انسان است که براساس تجربیات و تعامل با جهان خارج به شکل غیراختیاری در زندگی روزمره افراد حضور می‌یابد. در قصاید خاقانی، ما شاهد وجود طرح‌واره‌ها و پیش‌نمونه‌های متنوعی هستیم که حاصل تلاقی فرهنگ، جامعه و تجربه زیسته شاعر می‌باشد و اغلب به صورت کلان‌استعاره واژه «خاک» و خرده‌استعاره‌های منبعث از آن در شعر خاقانی نمود یافته‌است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی براساس نظریه استعاره مفهومی لیکاف، جانسون و کوچش صورت گرفته‌است. در دیدگاه کوچش، فهم یک حوزه استعاری، وابسته به درک یک حوزه مفهومی دیگر است. او، مفاهیم ذهنی را به عنوان حوزه مقصد و مفاهیم عینی را به عنوان حوزه مبدأ معرفی می‌کند. از این رو، نگارندگان این پژوهش در تلاش هستند با بررسی استعاره مفهومی «خاک» و خوشه‌های معنایی «زمین، گِل، گرد، غبار، سنگ» به تحلیل شناختی کلان‌استعاره‌های قصاید خاقانی در راستای تفسیر و بازنمایی چارچوب‌های فکری شاعر از جهان خارج بپردازند. برآیند این تفسیر منجر به گسترش خرده‌استعاره‌های متعدد در روایت شعر خاقانی می‌گردد. تحلیل آماری استعاره‌های مفهومی «خاک» در ۱۳۲ قصیده خاقانی، نشان می‌دهد که شاعر کلان‌استعاره «خاک انسان است» را با بسامد ۱۳۴ بار بر مبنای بدن‌مندی انسان در ذیل ۶ خرده‌استعاره ذکر می‌کند که بالاترین بسامد مربوط به خرده‌استعاره «خاک به مثابه زن» است.

استناد: علیزاده، موسی و فاضلی، فیروز (۱۴۰۵). واکاوی کلان‌استعاره «خاک» به مثابه ابزار انسجام شعر خاقانی. پژوهشنامه متون ادبی در

دوره عراقی، ۷(۲)، ۹۵-۱۲۴.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسندگان.

۱. پیشگفتار

۱-۱. تعریف موضوع

مبحث طرح‌واره‌ها از جمله مباحث مهم زبان‌شناسی شناختی^۱ است که ریشه در حوزه روان‌شناسی گشتالت و عصب‌شناختی دارد و به دنبال کمک به مغز افراد آسیب دیده و رشد شناختی کودکان است. این نوع طرح‌واره‌ها بعدها در زمینه مطالعات شناختی به صورت طرح‌واره‌های تصویری^۲ مورد بررسی قرار می‌گیرد. در رویکرد شناختی، زبان انعکاسی از ذهن انسان است که براساس تجربیات خود و آنچه که از تعامل با جهان خارج کسب می‌کند، مفاهیم مختلف را در ذهن خود می‌سازد. در واقع «زبان به طور مستقیم موقعیت‌های خارجی را نشان نمی‌دهد؛ بلکه ذهن از این موقعیت‌ها مفهوم‌سازی ویژه‌ای دارد و زبان، آن مفهوم‌سازی را نشان می‌دهد» (قائم‌نیا، ۱۳۹۰: ۴۳). از آنجا که در رویکرد شناختی، بر پیوند ذهن و زبان تأکید می‌شود، توجه به طرح‌واره‌های تصویری و استعاره، به این دلیل که تبیین جدیدی از کارکرد مغز در برخورد با جهان پیرامون در اختیار پژوهنده قرار می‌دهد، بسیار اهمیت دارد.

عناصر اربعه و به طور خاص کلان‌استعاره^۳ خاک در ساحت‌های گفتمانی قصاید خاقانی، جایگاه برجسته‌ای دارد که از بسترهای اساطیری، دینی و زیستی عاریه گرفته می‌شود و بر قلمروهای مبدأ و مقصد نگاشته می‌شود. از این حیث، عنصر خاک بنا بر پشتوانه‌هایی چون اساطیر یونان، متون دینی و تجربیات زیستی، ظرفیت بازی‌های استعاری-مجازی را در اختیار شاعر قرار می‌دهد و مجموعه این ظرفیت‌ها موجب قانونی‌سازی لفظ خاک می‌شود. تصاویری نظیر رویش گیاهان از خاک، خلقت انسان از خاک و آیاتی مانند «یا لیتنی کنت تراب» (سوره نبأ، آیه ۴۰) که در قرآن کریم ذکر شده، همگی ظرفیت‌های مفهومی-استعاری به عنصر خاک می‌بخشند. از همین رو، نگارندگان پژوهش در پی دستیابی و کشف این طرح‌واره‌های دخیل در بسط و خلق قصاید خاقانی هستند.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف

هدف از اجرای پژوهش حاضر، نخست بررسی کلان‌استعاره‌های واژه «خاک» و نگاشت‌های

1. Cognitive Linguistics

2. Conceptual Schemas

3. Megametaphors

مرتبط با آن بر مبنای نظریه استعاره جرج لیکاف^۱ و مارک جانسون^۲ است. سپس، در صدد توصیف و تحلیل نگاشت‌های طرح‌واره «خاک» در اشعار خاقانی و مشخص کردن میزان فراوانی هر طرح‌واره در حوزه مبدأ و مقصد براساس آرای کوچش^۳ می‌باشیم تا در نهایت به تبیین علل گرایش خاقانی برای استفاده از هر کدام از این طرح‌واره‌ها در بافت‌های گفتمانی گوناگون بپردازیم. بنابراین اهمیت این پژوهش در کشف و ارزشیابی کلان‌استعاره‌های «خاک» در وجوه اسکیمای گوناگون قصاید خاقانی است. با دستیابی به چارچوب‌های کلان‌استعاره خاک، می‌توان پی‌برد که شاعر برای مضمون‌سازی با واژه خاک، چه طرح‌واره‌ها و خرده‌استعاره‌هایی را برجسته و فعال می‌سازد تا موجب فهم درست خواننده از قصاید گردد.

۱-۳. پرسش‌های پژوهش

در پژوهش حاضر به دنبال پاسخی برای پرسش‌های ذیل هستیم:

- شاعر از کلان‌استعاره «خاک» و خوشه‌های تصویری^۴ آن، چه حوزه‌ها و نگاشت‌هایی را گزینش می‌کند؟
- کدام وجوه طرح‌واره‌ها باعث فعال‌سازی موضوع «خاک» در دستگاه گفتمانی شاعر شده است؟

۱-۴. پیشینه پژوهش

نگاه پژوهشگران به استعاره‌های قصاید خاقانی گاه با رویکردی سنتی در جهت تحلیل و آشکارسازی مفاهیم و جنبه‌های بلاغی شعر صورت پذیرفته‌است که به عنوان نمونه می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

کزازی (۱۳۸۷) در کتاب رُخسار صبح خاقانی شروانی سعی دارد به گزارش یکی از زیباترین و بلندترین چامه‌های خاقانی با ردیف «برافکند» از دیدگاه واژه‌شناسی، زیبایی‌شناسی و پندارشناسی بیت به بیت بپردازد. از نظر نگارنده اثر، آشنایی با این قصیده، کلیدی برای راه یافتن به جهان اندیشه‌های پیچ در پیچ و دیرآشنای شاعر است.

مشهدی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله «استعاره‌های نو و چند لایه‌ای در شعر خاقانی» به بررسی

1. George Lakoff
2. Mark Johnson
3. Kovecses
4. cluster images

زمینه‌های آفرینش استعاره در شعر خاقانی و نوآوری‌های او در این قلمرو پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که علت بسامد بالای استعاره در شعر خاقانی، داشتن حس نوآوری و نوجویی شاعر است.

پارسا (۱۴۰۳) از رهگذر نقش دستوری ردیف‌های فعلی، سعی در تحلیل و تبیین شیوه‌های مضمون‌آفرینی، القای معانی و استعاره‌سازی در قصاید خاقانی است. نگارنده اذعان دارد که ظرفیت ردیف‌های فعلی، از جمله آسان‌ترین راه‌های رسیدن به مضامین و استعاره‌های تودرتوی قصاید خاقانی است.

گاهی نیز پژوهشگران در دهه اخیر با رویکردی‌های نوین زبان‌شناسی شناختی به تحلیل قصاید خاقانی پرداخته‌اند که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها می‌پردازیم.

موسوی و رحیمی (۱۳۹۹) در مقاله «آسمان و زمین بر محور استعاره» به بررسی روند استعاری معنابخشی به پدیده‌های طبیعی برپایه استعاره جهتی متون ادبی کهن پرداخته‌اند و سعی دارند تا نشان دهند که چگونه بشر مفاهیمی را از حوزه تجربه‌های دینی، معنوی، فیزیکی، عاطفی، جنسیتی و ... به عاریه می‌گیرد و بر پدیده‌های جهان اطراف فرامی‌افکند.

علی بیگی و همکاران (۱۳۹۹) بر مبنای نظریه استعاره مفهومی، اشعار خاقانی را مورد بررسی قرار داده و با ارائه مثال‌های گوناگون اثبات کرده‌اند که استعاره‌های دیوان خاقانی با تمام معیارهای زبان‌شناختی لیکاف و جانسون مطابقت دارد.

منوچهری و شفق (۱۳۹۹) در «استعاره‌های جهتی در قصاید خاقانی با رویکرد شناختی» ۵۷ نمونه استعاره مفهومی جهتی را براساس دو مجموعه مالک ملک سخن و سحر بیان عباس ماهیار بر مبنای استعاره‌های جهتی^۱ مثبت و منفی تحلیل و بررسی کرده‌اند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که در استعاره‌های خاقانی، بیشتر از جهت «بالا» و «پایین» برای اعطای صورت به مفاهیم استفاده شده است.

آرمان و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «واکاوی نگاشت مرکزی استعاره‌های مفهومی و طرح‌واره‌های تصویری واژه «آب» و «آتش» در ضرب‌المثل‌های برآمده از ادب فارسی» قصد دارند دو عنصر «آب» و «آتش» را در ضرب‌المثل‌های گذشته و معاصر بررسی کنند. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که نگاشت اصلی در «آتش»، ویرانگری و نگاشت اصلی استعاره مفهومی آب، طرح‌واره فضایی (جابه‌جایی) است.

نوروزی جعفرلو و نیکدار اصل (۱۴۰۲) در مقاله «استعاره مفهومی عشق در غزلیات خاقانی» در چهارچوب نظریه استعاره مفهومی لیکاف و جانسون به بررسی چگونگی و چرایی ادراک مفهوم عشق در اندیشه خاقانی با تمرکز بر بخش غزلیات خاقانی می‌پردازند. نگارندگان معتقدند شرایط زندگی شخصی و اجتماعی شاعر، روحیات، تمنیات و تجربیات وی زمینه خلق استعاره‌های متن را فراهم آورده‌اند.

با نگاهی به پژوهش‌های حاضر، این نکته روشن می‌نماید که هرچند در زمینه مبحث «استعاره مفهومی» و «طرح‌واره‌ها» پژوهش‌های بی‌شماری نگاشته شده‌است؛ اما نگارندگان این پژوهش، سعی دارند با تلفیق آرای لیکاف، جانسون و قلمروهای مبدأ و مقصد کوچش به‌طور متقن استعاره مفهومی «خاک» را براساس قصاید خاقانی مورد کندوکاو قرار دهند تا با کشف و استخراج کلان‌استعاره‌های خاقانی به جهان‌بینی و سیر اندیشه‌های شاعر دست یابند. عنصر «خاک»، یکی از کانونی‌ترین مفاهیم در ذهن مضمون‌ساز خاقانی است که برای درک و کشف مفاهیم استعاری و غیرملموس مورد استفاده قرار گرفته‌است. از این حیث، خاک در جهان شعری خاقانی بر مبنای پشتوانه‌های دینی، فرهنگی و اعتقادی در سطوح سه‌گانه‌ای چون «سطح بالای خاک، سطح میانه خاک و سطح زیرین خاک» با صفاتی مثبت و منفی مقوله‌بندی می‌شود.

۱-۵. روش پژوهش و چهارچوب نظری

داده‌های پژوهش حاضر تمامی ابیات ۱۳۲ قصیده دیوان خاقانی شروانی به کوشش سیدضیاءالدین سجّادی می‌باشد. این پژوهش، سعی دارد کلان‌استعاره و نگاشت‌های واژه «خاک» را به شیوه توصیفی-تحلیلی با روش کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار دهد. ابتدا، کلان‌استعاره‌های عنصر «خاک» با رویکردی شناختی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. سپس خرده‌استعاره‌ها^۱ و نگاشت‌های حوزه مبدأ و مقصد بر مبنای تقسیم‌بندی کوچش دسته‌بندی و تحلیل خواهد شد. در نهایت در تحلیل هر کلان‌استعاره، طرح‌واره دخیل در مضمون‌آفرینی شعر به‌صورت مستند ارائه می‌گردد.

۱-۵-۱. طرح‌واره‌های تصویری

یکی از مهم‌ترین مفاهیم زبان‌شناسی شناختی است که با نظریه شناخت بدن‌مند ارتباط تنگاتنگی دارد و نخستین بار توسط مارک جانسون (۱۹۸۷) معرفی شد. طبق نظریه شناخت بدن‌مند، طرح‌واره‌ها

ساختارهای معنی‌دار و جسمی شده‌ای هستند که حاصل حرکات جسم انسان در فضای سه بعدی، تعاملات ادراکی و نحوه برخورد با اجسام هستند. (راسخ‌مهند، ۱۳۹۰: ۴۲). به اعتقاد استاک‌ول^۱، طرح‌واره‌های تصویری عکس‌های ذهنی هستند که ما از آن‌ها به عنوان قالب‌های اصلی و پایه‌ای جهت درک موقعیت‌هایی که به صورت طبیعی و متداول رُخ می‌دهند، استفاده می‌کنیم (استاک‌ول، ۱۳۹۳: ۳۵). طرح‌واره‌ها، سازه‌های دانشی را براساس تجربه، پویا و کامل می‌سازد. این تکامل طرح‌واره‌ها از سه راه جذب، تنظیم و بازسازی انجام می‌پذیرد (همان: ۱۴۰-۱۴۱).

۱-۵-۲. استعاره مفهومی

اصطلاحی است که در زبان‌شناسی شناختی نخستین بار در سال ۱۹۸۰ در کتاب *استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم* توسط جرج لیکاف و مارک جانسون مطرح شد. از دیدگاه این دو، استعاره از ارکان اصلی تفکر و اندیشه ماست و همه جا حضور دارد. در واقع چیزی نیست جز جسمیت بخشیدن و کالبدی کردن معانی و مفاهیم (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۲۵۷). از دیدگاه شناختی، استعاره نقش عمده‌ای در اندیشه و استدلال انسان در خلق واقعیت اجتماعی، فرهنگی و روان‌شناختی بازی می‌کند (کوچش، ۱۳۹۶: ۱۷). نکته اساسی در رویکرد آن‌ها این است که نباید استعاره صرفاً به عنوان خصوصیت سخن‌آرایی و سخن‌پروری تلقی شود؛ بلکه استعاره مقوله‌ای عمدتاً فکری است. آن‌ها حتی معتقدند که نظام مفهومی در انسان، برحسب استعاره‌ها ساخت‌یابی و تعریف می‌شود (قاسم‌زاده، ۱۳۹۸: ۱۱۹-۱۲۰). از نظر لیکاف و جانسون خرده‌استعاره‌های^۲ مفهومی براساس شواهد زبانی روزمره، به سه دسته اصلی تقسیم می‌گردند: استعاره ساختاری^۳، جهت‌ی، هستی‌شناختی^۴. در زیرساخت این خرده‌استعاره‌ها، استعاره‌های کلانی هستند که گاهی بدون آن‌که در روساخت ظاهر شوند، در سراسر متن حضور دارند.

۱-۵-۳. کلان استعاره‌ها

زولتان کوچش، کلان استعاره‌ها را استعاره‌هایی می‌داند که هرچند خود بازنمودی صوری نمی‌یابند؛ اما به تمام خرده‌استعاره‌های یک متن انسجام می‌بخشد و یک ساختار منسجم استعاری را در متن پدید می‌آورند و بیشتر آن‌ها را می‌توان در ادبیات مشاهده کرد. کلان استعاره‌ها برخلاف خرده‌استعاره‌ها در

1. Stockwell
2. micrometaphors
3. structural metaphors
4. ontological metaphors

زیرساخت متون ادبی ظاهر می‌شوند و به عنوان استعاره‌های بسط‌یافته^۱ نیز نامیده می‌شوند. کلان‌استعاره‌ها علاوه بر آشکارسازی لایه‌های زیرین متن، در فهم زبان و اندیشه منتقدین نیز کاربرد دارند (کوچش، ۱۳۹۶: ۹۹).

۱-۵-۴. نگاشت^۲، حوزه‌های مبدأ و مقصد

رابطه در استعاره مفهومی، میان دو مجموعه به شکل تناظر یک‌به‌یک صورت می‌گیرد که به آن «انگاره»، یا «نگاشت» می‌گویند (Kövecses, 2010: 91). زبان‌شناسان مجموعه‌ای را که مفاهیم عینی‌تر است، قلمرو مبدأ و مجموعه دیگری را که دارای مفاهیم ذهنی‌تر است، قلمرو مقصد می‌خوانند. نگاشت، بر انطباق و تناظرهای نظام‌مند استعاری بین دو مفهوم دلالت می‌کند که میان بعضی از حوزه‌های مفهومی وجود دارد (افراشی، ۱۳۹۴: ۶۷). هر استعاره مفهومی دارای یک حوزه مبدأ، یک حوزه مقصد و یک نگاشت مبدأ بر مقصد است (Lakoff, 1993: 245).

کوچش ۱۳ حوزه مبدأ رایج را که آلیس دیگنان^۳ در واژه‌نامه استعاری کالینز کوبلید انجام داده است، استخراج کرده است که عبارت‌اند از: بدن انسان، سلامتی و بیماری، حیوانات، گیاهان، ساختمان، ابزارآلات و ماشین‌آلات، ورزش و بازی، پول و معاملات اقتصادی، آشپزی و غذا، گرما و سرما، تاریکی و روشنایی، نیرو، حرکت و جهت. حوزه‌های مقصد رایج، در دیدگاه کوچش عبارت‌اند از: احساس، امیال، اخلاق، تفکر، جامعه، ملت، سیاست، اقتصاد، روابط انسانی، ارتباط، زمان، زندگی و مرگ، دین، رخدادها و فعالیت‌ها (2010: 18-28).

۲. پردازش تحلیلی موضوع

الف. کلان‌استعاره‌های حوزه مبدأ واژه «خاک»

خاقانی از جمله شاعرانی است که واژه «خاک» را، در ۴۹۹ مرتبه از ۱۱۳ قصیده در حوزه‌های مبدأ و مقصد به کار گرفته که از این تعداد، شاعر ۴۷۴ بار از طرح‌واره «خاک» در حوزه مقصد سود برده است. برآیند این کاربست بالای واژه «خاک» در حوزه مقصد، باعث منشعب شدن ۹ کلان‌استعاره «خاک، مکان است»، «خاک، انسان است»، «خاک، صفحه و رقع است»، «خاک، بی‌ارزش است»،

1. extended metaphors

2. Mapping

3. Alice Dignans Collins Cobuild English Guides

خاکِ ممدوح ارزشمند است»، «خاک، غذا است»، «خاک، حیوان است»، «خاک، گیاه و باغ است» و «خاک، ابزار و شیء است» در حوزه‌های مبدأ شده‌است:

مصطفی ساکن خاک و من و تو در غم خسف این چه نقل است کز اعیان به خراسان یابم
(خاقانی: ۲۹۸)

چو آوازه وفات ناصرالدین در عراق آمد من و خاک عراق آشفته گشتیم از پریشانی
(همان: ۴۱۵)

هرسوی از جوی جوی رقعۀ شطرنج بود بیدق زرین نمود غنچه ز روی تراب
(همان: ۴۲)

همچنین شاعر، در حوزه مبدأ، ۲۵ مرتبه، واژه «خاک» را در قالب مفاهیمی نظیر «سرزمین، پادشاه، دل، توبه، دنیا، نفس، بشر، جان، چهره بیمار، دشمنان، عارف، فلک، عید فطر، غصه» به کار برده‌است: روی من کاهيست خاکين کاشک از خون گِل شدی تا به خونِ دل سرِ خاکِ وحید اندودمی
(خاقانی: ۴۴۲)

از این جهت، به نظر می‌رسد برای شاعر، واژه «خاک» در حوزه مقصد از درجه اهمیت بیشتری برخوردار است.

۱. کلان‌استعاره «خاک انسان است»

کلان‌استعاره «خاک انسان است» با فراوانی ۱۳۴ بیت در خوشه‌های معنایی «نارنج‌گون‌حقه، دهن ناشتا، هفت‌اندام، خاکبوس، تن افسرده، زشت‌شبانگه‌لقا، مزاج گوه‌ران، خصمان سفلی، جوف خارا، مرکز غبر، زمین مُلک، گوگرد سرخ، آبستنی خاک، سیه‌کاسه، سبحة زاهد و ...» بیشترین حجم استعاره‌های مفهومی واژه «خاک» را به خود اختصاص داده‌است:

از قدمش چون فلک رقص کنان شد زمین همچو ستاره به صبح خانه گرفت اضطراب
(خاقانی: ۴۶)

خاقانی بر مبنای حوزه مبدأ بدن‌مندی انسان، خرده‌استعاره‌های «خاک، زن است»، «خاک، مست و جرعه‌چین است»، «خاک، خونخوار و قاتل است»، «خاک، ساکن و خانه‌نشین است»، و «خاک، بیمار است» را از کلان‌استعاره «خاک، انسان است» پدید می‌آورد. انگاره «خاک» در ذهن شاعر، ترکیبی از مفاهیم دیالکتیکی را بر مبنای بدن انسان می‌سازد که گاه نشان از «خاک» است و گاه جزئی از یک ساختار کلی به نام «دنیا» را مفهوم‌سازی می‌کند.

جدول ۱. تعداد و بسامد نگاشت‌های کلان‌استعاره «خاک، انسان است»

خرد‌استعاره	تعداد	بسامد فراوانی
خاک زن است	36	48.2%
خاک ساکن است	14	18.8%
خاک انسانی مست و جرعه‌چین است	24	32.2%
خاک انسانی قاتل است	19	25.5%
خاک غلام است	20	26.8%
خاک انسانی بیمار است	21	28.1%

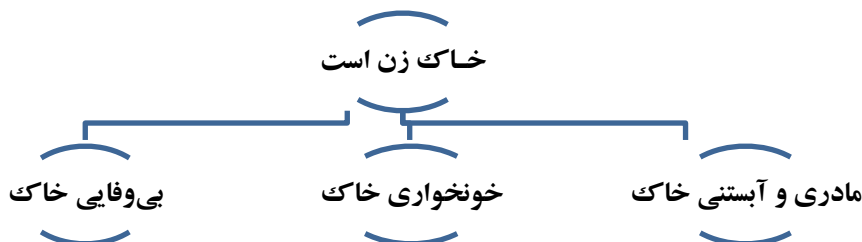
۱-۱. خرد‌استعاره «خاک زن است»

خاقانی و حکمای قدیم با تأسی از باورهای اساطیری ایران و فلسفه یونان باستان، برای امّهات اربعه جنسیتی مؤنث قائل بودند که در امتزاج با آبای علوی، «نبات، جماد و حیوان» را پدید می‌آورند: دایه من عقل و زقه شرع و مهد انصاف بود آخشیجان امّهات و علویان آبای من (همان: ۱۰۹)

طبق روایت زادسپرم، زمین مادر زایشمندان تصور شده است (راشد محصل، ۱۳۶۶: ۶۸) و جنسیتی مادینه دارد. این جنسیت زنانه که به همه چیز حیات می‌بخشد، خاصیتی مادرانه و نامیرا هم به خود می‌گیرد (بهار، ۱۳۷۵: ۴۴۸):

گفتی که کجا رفتند آن تاجوران اینک زایشان شکم خاک است آبتن جاویدان (همان: ۳۵۹)

تلفیق این نگاه اسطوره‌ای با آمیزه‌های دینی در ذهن شاعر- مثل آیه ۲۵ سوره طه «مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَ فِيهَا نُعِيدُكُمْ وَ مِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى» - را می‌توان به‌وضوح در ویژگی «خلق کردن و زاینده‌گی زن و زمین» مشاهده نمود. در الگوی استعاره زنانه واژه خاک، سه مفهوم استعاره «خونخواربودن، بی‌وفابودن، مادری و آبتن‌بودن» برای خواننده ترسیم می‌شود که در شکل زیر نمایش داده شده است.

۱-۱-۱. استعاره مفهومی «خون خواری خاک»

خاقانی مفهوم «زایایی و ثمربخشی خاک» را در خرده‌استعاره «خاک دایه‌ای خونخوار است» تبیین کرده‌است. شاعر با وام‌گیری از خوشه‌های معنایی «دایه، طفل، شیر، خون، عمل خوردن» از یک سو و وابسته‌های معنایی چون «باده، رنگ قرمز باده، تاک و آئین جوانمردی» از سوی دیگر، مفهوم «ناپایداری و فنا» را در مقابل مفهوم «زایایی و آفرینش» بازتولید می‌کند تا به خواننده مفهوم «گذر زمان» را با لحنی تراژیک در دستگاه گفتمانی خود یادآوری کند:

زمین دایه است و تو طفلی تو شیرش خورده او خونت همه خون تو زان شیری که خوردستی ز پستانش
مخور باده که آن خونی است کز شخص جوانمردان زمین خورده‌است و بیرون داده بر تاک رزستان
(همان: ۲۱۴)

۱-۱-۲. استعاره مفهومی «بی‌وفایی خاک»

شاعر مفهوم استعاری «غدار و بی‌وفا» را در ساختار خرده‌استعاره «دنیا، زنی فاحشه است» ترسیم می‌سازد و دنیا را زن بدکاره‌ای می‌بیند که به او هیچ اعتمادی ندارد:

کیست دنیا؟ زنی‌ست در خانه چیست در خانه زن غدار؟
هفت پرده است و زانیات در او همچو دارالقمامه بش‌الدار
(همان: ۱۹۹)

۱-۱-۳. استعاره مفهومی «مادر و آبستنی خاک»

در قصاید خاقانی مفهوم استعاری «آبستنی خاک» با بسامد بالا در ۱۸ حوزه مبدأ خاک، با روابط جنسیتی میان «سنگ و پای زائران، چار عنصر و هفت خراث فلک، امهات اربعه و آبای علوی، می و گل، جوف خارا و آفتاب، باد و خاک، صلب ملک و زمین ملک و ...» مفهوم‌سازی شده‌است. این آمار، بیانگر میزان تأثیرپذیری شاعر از انگاره‌های اساطیری و مؤلفه‌های فرهنگی-اجتماعی وجه زنانه آخشیج «خاک» است. خاقانی، از ظرفیت جنسیتی خاک برای تفهیم و انتقال هرچه بهتر پیام شعر خود کمک می‌گیرد و بر مبنای تقابلهای دوگانه زنانه/مردانه، پیام خود را منتقل می‌کند.

اغلب در این تقابلهای دوگانه، پدیده‌ها در ساختار طرح‌واره‌ای بالا/پایین صورت‌بندی می‌گردند و

براساس ظرفیت بدن انسان، قرینه‌سازی می‌شوند:

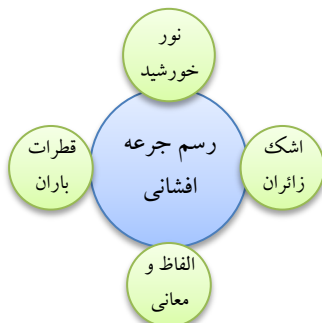
از دست کشت صلب ملک در زمین ملک آرد درخت تازه بهار حیات بار

(همان: ۱۷۸)

گفتی که کجا رفتند آن تاجوران اینک زایشان شکم خاکست آبتن جاویدان
 بس دیر همی زاید آبتن خاک آری دشوار بود زادن، نطفه ستن آسان
 (همان: ۳۵۹)

۱-۲. خرده‌استعاره «خاک انسانی مست و جرعه‌چین است»

الگوی استعاری «جرعه‌افشانی و جرعه‌نوشی» از اصطلاحات کهنی است که از یونان باستان گرفته شده است و به عنوان یک فریضه مذهبی و آئین جوانمردی در دین باستان مهریستان به کار می‌رفت (برومند سعید، ۱۳۸۴: ۳۳). ذهن شاعر تصویر استعاری «ریختن جرعه شراب از جام بر روی زمین» را در ساختار الگوهای استعاری «تابش نورخورشید بر زمین»، «ریختن قطرات باران از آسمان بر روی زمین»، «ریختن اشک زائران بر خاک مگه» و «تراوش اشعار و الفاظ بکر ذهن شاعر بر گوش مخاطب» قرینه‌سازی می‌کند. این تصاویر با خوشه‌های معنایی «دم عیسی، معانی بکر مریم، ید بیضا، جرعه‌نوشی خاک، آبتنی خاک و ...» در هم می‌آمیزد. در شکل ذیل الگوی استعاری جرعه‌افشانی دیده می‌شود:

خورشید جام شاه مظفر به جرعه ریز بر خاک اختران مجزا برافکند
 (همان: ۱۳۵)

شاعر از تصاویر استعاری کهن الگوی «جرعه‌افشانی» و «آیین جوانمردی» مفاهیم استعاری «زکات و بخشندگی، بندگی، مستی» را به ترتیب در سه بیت زیر در قلمرو مبدأ به «خاک» نسبت می‌دهد:

از زکات سر قدح هر وقت جرعه‌ای کن به خاکیان ایشار
 (همان: ۱۹۷)

صبح همه جان چو می می همه صفوت چو صبح جرعه شده خاک بوس خاک ز جرعه خراب
 (همان: ۴۵)

گردد زمین زجره چنان مست کز درون هر گنج زر که داشت بعمدا برافکند
(همان: ۱۳۳)

۱-۳. خرده استعاره «خاک انسانی کند و ساکن است»

یکی دیگر از صفات انسانی خاک، «ساکن و کندپا بودن» است که ریشه در جهان بینی نجوم قدیم دارد. در باور گذشتگان، «زمین»، ساکن و آسمان (که شامل خورشید و دیگر اجرام است) در گردش است. ابوعلی سینا در کتاب قانون می نویسد: «دو عنصر سنگین؛ یعنی خاک و آب سازنده اعضای بدن هستند و دو عنصر سبک؛ یعنی آتش و هوا، سازنده روح هستند (ابن سینا، ۱۳۷۰: ۱۰۸). طبق فرهنگ های اساطیری، آخشیج «خاک» طبیعتی سرد، خشک و بی حرکت دارد و به همین دلیل در متون ادبی گذشته طبق کیهان شناسی نجوم قدیم، تعبیر «ساکن بودن» را به زمین نسبت داده اند که این روایت در لایه های زیرین شعر خاقانی نیز راه یافته است:

به تیزدستی نار و به کند پایی خاک به خاک پاشی باد و به باد ساری آب
(همان: ۵۲)

شاعر صورت بندی دوگانه ای از خاک را طبق دو کلان استعاره «زمین، ساکن است» و «آسمان متحرک است» طبق استعاره جهتی در مقابل هم قرار می دهد:

نظاره می کنم و یحک در این هنگامه طفلان که مُشکین حقه آسوده ست و نیلی حقه گردانش
(همان: ۲۱۰)

خرده استعاره های زمین: زمین، ساکن است ← زن، خانه نشین است ← زمین، مادر است
خرده استعاره های آسمان: آسمان متحرک است ← مرد در سفر است ← آسمان، پدر است

جدول ۲. دیگر نگاشت های کلان استعاره «خاک انسان است»

خرده استعاره	مفهوم استعاری مقصد	نمونه
خاک گرسنه است	خونخواری	سوگند هم بخاک شریفش که خورده نیست زو به نواله ای دهن ناشتای خاک (ص: ۲۳۸)
خاک غلام است	بندگی	با اثر داغشان هر دم سلطان عشق گوید خاقانیا خاک توام مرحبا (ص: ۳۶)
خاک انسانی بیمارست	عظمت ممدوح	بگیرد از تپش تیغ و امتلای خلاف دل زمین خفقان و دم زمانه فواق (ص: ۲۳۵)

۲. کلان‌استعاره «خاک مکان است»

نگاشت اصلی الگوی استعاری «مکان‌مندی خاک»، متکی بر طرح‌واره جهتی است که با بسامد بالا در سه سطح، طی ۱۲۶ بیت تکرار شده‌است. در الگوهای فرهنگی-فلسفی طبیعات قدیم، عنصر «خاک» و «آب» سنگین و در پایین تصور می‌شدند. شاعر با وام‌گیری این انگاره، نگاشت «پایین کم و بد است» را به حوزه «خاک، خوار و بی‌ارزش است» بسط می‌دهد و از آن خوشه‌های معنایی «گهواره وحشت، چاه ظلمات، رصدخانه، ایرمان‌سرا، نفس چلیپاپرست، قمره زمانه، مغیلا نگاه غولان، میدان بازی، رزمگاه سختی، غرقه گاه و ...» را طبق بافت فیزیکی - اجتماعی منطقه شروان، می‌سازد.

جدول ۳. تعداد و بسامد نگاشت‌های «خاک، انسان است»

خارده‌استعاره سطوح سه‌گانه	تعداد	بسامد فراوانی
سطح روین خاک	83	69.1%
سطح زیرین خاک	8	38%
سطح میانی خاک	35	26.1%

خاقانی درک شناختی خود از واژه «خاک» و «دنیا» را در قالب حوزه مبدأ «بناها و ساختمان» جای می‌دهد:

او کوه علم بود که برخاست از جهان بی‌کوه کی قرار پذیرد بنای خاک؟

(همان: ۲۳۸)

این مفهوم براساس استعاره جهتی، با استمداد از بلاغت حروف اضافه و ظرفیت واژگان، سه حوزه را برای واژه «خاک» فعال و برجسته می‌سازد و شبکه‌ای از معانی متعدد را در الگوی استعاری «مکان» مفهوم‌پردازی می‌کند. این سه حوزه در قصاید خاقانی در سطوح «روی خاک»، «زیر خاک» و «مرکز خاک» جای می‌گیرند و شاعر با مکانیزم بازپیرایی و بازسازی طرح‌واره‌ها، مفاهیم انتزاعی خود را در قالب استعاره مفهومی «اسارت و زندان» بسط می‌دهد.

۲-۱. سطح روی خاک

این سطح به‌علت تجربیات زیستی و ملموس روزمره زندگی شاعر با بالاترین بسامد در شعر وی وجود دارد. خاقانی با مکانیزم حروف اضافه‌هایی مانند «روی، بر، بالا، زیر، ورا و ...» در کنار کاربرد واژه‌هایی چون «رصدگه، شیب بلا، توده، خانقاه، سرا، مغ‌سرا، زندانِ مدر، تیره مقرر، جزیره، عود، شراب و ...» سعی دارد تا برخی جنبه‌های استعاره «مکان» را فقط در سطح روی خاک توصیف کند:

خواهی که جان به شطّ سعادت برون بری؟ بگیریز از این جزیره وحشت فزای خاک

(همان: ۲۳۷)

از جمله این خرده استعاره ها به شرح ذیل است:

۱-۱-۲. «خاک رصدگه ست»

براساس شکل ظاهری زمین که نسبت به آسمان در گودی قرار دارد، شاعر «دنیا» را در قالب «رصدخانه ای» به تصویر کشیده است. طبق این تشبیه، خوشه های معنایی «مقامر، خاک بیختن، کودک» در راستای نگاشت «دنیا به مثابه رصدگه خاکی» شکل می گیرند:

در این رصدگه خاکی چه خاک می بیزی نه کودکی نه مقامر ز خاک چیست ترا

(همان: ۷)

۲-۱-۲. «خاک جزیره است»

نگاشت «خاک جزیره است» یک تصویری از سطح بالای خاک است تا شاعر استعاره مفهومی «زندان و اسارت» را طبق دانش ضمنی از داستان هبوط آدم و حوا و تجربه حبسی که داشته، در کلان استعاره «خاک مکان است»، فراهم سازد. واژگانی مثل «محصور بودن، در زنجیر بودن، دیوارهای سخت و محکم» در ظرفیت واژه زندان باعث گردیده تا در قلمرو مبدأ از «حرف اضافه اندر، جزیره، محیط، محنت، شط، رمز» بهره ببرد:

اندر جزیره ای و محیط است گرد تو زین سوت موج محنت و زان سو شط بلا

از رمز در گذر نه زمین چون جزیره ایست گردون به گرد او چو محیطی ست در هوا

(همان: ۱۶)

جدول ۴: دیگر نگاشت های کلان استعاره «خاک مکان است»

خرده استعاره	مفهوم استعاری مبدأ	نمونه
خاک خانه است	بازی و وابستگی	میان خاک چه بازی سفال کودک وار سرای خاک به خاکی بیاز مردآسا (ص: ۱۱)
خاک مکانی کثیف است	مکانی ستر و متراکم	اگر خسیسی بر من گران سرست رواست که او زمین کثیف است و من سمای سنا (ص: ۱۰۹)
خاک میدان نبرد است	مکانی پُر رنج	ناورد محنت است در این تنگای خاک محنت برای مردم و مردم برای خاک (ص: ۲۳۷)
خاک قمارخانه است	نابودگری	دست خونست در این قمره خاکی که منم آه اگر ششدره دور قمر بگشایید (ص: ۱۵۹)

ادامه جدول ۴. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعاره «خاک مکان است»

خرده‌استعاره	مفهوم‌استعاری مبدأ	نمونه
خاک شوره‌زار است	مکانی بی‌حاصل	شوره خاکی را کز تخم تهی است فتح باب از نم مژگان چکنم؟ (ص: ۲۵۱)
خاک گهواره و حشت است	ویرانگری	ای در این گهواره و حشت چو طفلان پای بست غم ترا گهواره جنبان و حوادث دایگان (ص: ۳۲۷)
خاک آخر است	بی‌حاصلی	ابلقی را کآسمان کمتر چراگاه ویست چند خواهی بست بر خشک آخر آخرزمان (ص: ۳۲۴)
خاک مغیلان‌گاه غولان	نابودگری	الامان ای دل که وحشت زحمت آورد الامان برکران شو زین مغیلان‌گاه غولان بر کران (ص: ۳۲۴)
خاک مغسراست	نابودگری	خود عدل خسروان را جز عدل چیست حاصل زین جیفه‌گاه جافی زین مغسرای مغبر (ص: ۱۸۹)
خاک شیب بلاست	زنداد	کار من بالا نمی‌گیرد در این شیب بلا در مضیق حادثاتم بسته بند عنا (ص: ۲)
خاک علف‌خانه است	وابستگی	چو بردند اسب عمرت را عوانان‌فلک سخره چه جویی زین علف‌خانه که قحط افتاد در خانش؟ (ص: ۲۱۱)
خاک مکانی عودی‌رنگ است	کم‌ارزشی	صبح دندان چو مطراً کند از سوخته عود عودی خاک ز دندانش مطراً بیند (ص: ۹۵)

۲-۲. سطح زیرین خاک

سطح زیرین خاک، کمترین بسامد شعری را در سطوح سه‌گانه خاک داراست. دلیل این امر را می‌توان در ناشناختگی، مبهم‌بودن و پوشانندگی این سطح دانست. راه‌حل شاعر برای عینی‌سازی سطح زیرین خاک، بهره‌گیری از طرح‌واره قدیمی «قرارگیری کره‌زمین بر شاخ گاو» و دانسته‌های نجومی‌اش است:

خون قربان رفته در زیر زمین تا پشت گاو گاو بالای زمین از بهر قربان آمده
(همان: ۳۷۰)

خاقانی از حروف اضافه «بُن، زیر» و کلمات «گاو، ماهی، خورشید و...» وام‌می‌گیرد و خرده‌استعاره‌هایی در مفهوم «مرگ» در دستگاه شعری او ساخته می‌شود:

زیر خاک آساید آن کز تخم ماست تخم هم در زیر خاک آسود بس
(همان: ۲۰۸)

۲-۳. سطح میانی خاک

خاقانی بر مبنای تجربه زیستی خود و دیدن مناظری از «نقب زنی دزدان در گورستان‌ها، کندن چاه، خاک‌بیزی کودکان، جرعه‌افشانی، نهادن دانه و اجساد در دل خاک» استعاره مفهومی متعددی را به صورتی خودآیند در متن، بسط و گسترش می‌دهد. یکی از این تصاویر مکرر، «نوشیدن می صبحگاهی» است که اغلب شاعر از استعاره مفهومی «پاداش» برای روزه‌داران استفاده می‌کند:

خطری کرده و در گنج طرب نقب زده نقب کاران همه ره با خطر آمیخته‌اند
زهره برچیده چو خورشید نم هر جرعه که در آن خاک چنان بی خطر آمیخته‌اند
(همان: ۱۱۷)

شاعر برای انتقال تصاویر ذهنی خود در سح میانی خاک از واژگان «دل، ناف، تخم، میان، گور، صندوقچه و ...» در حوزه مبدأ بهره‌می‌برد. در طی این فرایند، تجارب زیسته وی در پایه‌ریزی خرده‌استعاره‌های «خاک صندوقچه است» و «خاک گور است» نقش مهمی را ایفا می‌کنند:

یوسفانم بسته چاه زمین‌اند ار نه من چشمه‌های خون ز رگ‌های زمین بگشودمی
(همان: ۴۴۲)

۳. کلان‌استعاره «خاک جانور است»

وجود حیواناتی مثل: مرغ، خر، اسب، آهو، غراب، کبوتر و ... در زیست‌بوم شاعر یک قلمرو پُر ظرفیت را در حوزه مبدأ برای مفهوم‌سازی‌های استعاری فراهم ساخته‌است. خاقانی در حوزه مبدأ برای مفهوم «خاک» از هفت واژه «گاو، اسب، شکار، شیر، صید چرب پهلوی، فیل، طوطی و غراب» در طی ۱۰ بیت استفاده می‌کند تا تعابیری ذهنی چون «قربانی کردن، عروج پیامبر، شکار کردن، غنیمتی ارزشمند داشتن، رنگ سیاه» را ملموس سازد و تصویر عینی آنها ارائه دهد:

از نظاره موی را جانی که هر مویی مرا طوطی گویاست کز هندوستان آورده‌ام
(همان: ۲۵۵)

۳-۱. خرده‌استعاره «خاک اسبی پر تحرک است»

تصویر اسب، نمودی از خلاقیت‌های خاقانی است که از پشتوانه بزرگ انگاره‌های فکری و فرهنگی برای ساختن تصاویر متنوع بهره‌می‌برد. شاعر براساس مبحث «عروج پیامبر، داغگاه و رام کردن اسبان و رنگ‌های گوناگون بدن اسب‌ها» از ظرفیت معناسازی واژه «اسب» برای مفاهیم عرفان و

تصوّف در ۳ بیت بهره‌می‌برد و مضمون‌سازی می‌کند:

رفته زین سر لاشه‌ای در زیر و زآن سر بین کنون که ابلق گیتی جنیبت در عنان آورده‌ام

(همان: ۲۵۵)

جدول ۵. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعاره «انسان جانور است»

خرده‌استعاره	مفهوم استعاری مبدأ	نمونه
زمین گاوقربانی است	قربانی کردن	گوسفند فلک و گاو زمین را بمنّا حاضر آرند و دو قربان مهیا بینند (ص: ۹۸)
خاک طوطی است	ارزشمندی	از نظاره موی را جانی که هر مویی مرا طوطی گویاست کز هندوستان آورده‌ام (ص: ۲۵۵)
زمین غراب است	تاریکی	داد غراب زمین روی بسوی غروب تا نکند ناگهان باز سپهرش شکار (ص: ۱۸۲)
خاک شیر است	تبرک آوردن	گر سواران خنگ توسن در کمند افکنده‌اند من کمند افکنده و شیر ژیان آورده‌ام (ص: ۲۵۵)
خاک شکار است	تبرک آوردن	از سفر می‌آیم و در راه صید افکنده‌ام این صیدی چرب پهلوی کارمغان آورده‌ام (ص: ۲۵۵)

۴. کلان‌استعاره «خاک ابزار و شیء است»

ابزار و اشیای بی‌جان در بسیاری از موارد در حوزه مبدأ در کنار واژه «خاک» بخش بزرگی از نظام فکری و طرح‌واره‌ای خاقانی را می‌سازند. شاعر این ابزار و اشیاء را به طرق مختلف برای بیان مفاهیم در شعر خود جای می‌دهد. او در ۱۴ بیت با خوشه‌های مفهومی «سفن»، گوی چوگان، میخ، مس، گل‌مهره، خشت، لباس، سایبان، غلم، سبجه، فرش و گوهر» تجربه جهان محسوس خود را ترسیم می‌سازد.

۴-۱. خرده‌استعاره «خاک گوی چوگان است»

گاهی عنصر خاک به‌طور عام، تداعی‌کننده زمین است و شاعر زمین را به‌صورت گویی تصور می‌کند. خاقانی برای ساخت این گزاره از طرح‌واره آشنای فرهنگ ایرانی، یعنی بازی چوگان (صولجان) بهره‌می‌برد تا مضامین شگرف و تازه‌ای را براساس انگاره شناختی طبیعیات قدیم از شکل کروی خاک بسازد. از این رو، کره زمین در متن او به شکل «خایه و بیضه» دیده می‌شود:

تا زمین شد خایه و ابر سیه شد ماکیان آنک ارزن ریزه پیش ماکیان فشانده‌اند

(همان: ۱۰۶)

شاعر برداشت ذهنی گذشتگان از کروی بودن زمین را با ادغام در فرهنگ و بازی‌های بومی و ملی رایج زیست‌بوم ایران به شکل بازی «چوگان» ترسیم می‌کند. براین اساس، الگوی استعاری «شیء بودن خاک» در یک نظام بر ساخته شده تمثیلی-استعاری از «بازی» تداعی می‌شود و خوشه‌های معنایی «میدان بازی، چوگان، سوارکاری، شکل گوی» در تناظر با وابسته‌هایی چون «شکل ظاهری ماه نو، گوی زمین، گرد به پاشدن» فعال می‌شوند:

تا شب است و ماه نو گویی که از گوی زمین گرد بر گردون به سیمین صولجان افشاند

(همان: ۱۱۱)

۴-۲. خرده استعاره «کوه‌ها، میخ زمین هستند»

خاقانی بر مبنای طرح‌واره‌های دینی-اعتقادی خود سعی دارد، شیء‌انگاری زمین را در استعاره خرد «کوه‌ها، میخ هستند» برای خواننده ملموس سازد. معرفت‌های زمینه‌ای مانند: آیه «أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا وَ الْجِبَالَ أَوْتَادًا»، ساکن بودن زمین و شغل نجاری پدر شاعر، به ذهن مضمون‌ساز خاقانی این ظرفیت را می‌دهد که در خوشه‌های معنایی شعر خود، واژگان «قطب، میخ، کوه، گهواره» را به کار ببرد و نگاشت استعاری «آرامش و عدل» را در شعر تداعی کند:

همچون فلک معلقی استاده بر دو قطب قطب تو میخ و میخ زمین جرم کوهسار

(همان: ۱۷۶)

جدول ۶. دیگر نگاشت‌های کلان استعاره «خاک شیء و ابزار است»

خرده استعاره	مفهوم استعاری مبدأ	نمونه
خاک مس است	کیمیایگری	بود چو گوگرد سرخ کز بر چرخ کبود داد مس خاک را گونه زر عیار (ص: ۱۸۲)
خاک، گل مهره است	خواری دنیا	گردون کمان گروهه بازی ست کاندرو گل مهره ایست نقطه ساکن نمای خاک (ص: ۲۳۸)
خاک سفن است	بندگی	گشت زمین چون سفن، چرخ چو کیمخت سبز تا زپی تیغ او قبضه کنند و قراب (ص: ۴۴)
خاک سایبان است	بندگی	بدستش داده هفت ایوان احضر کلید هفت شادروان ادکن (ص: ۳۲۰)
خاک غلم است	پیروزی	پیش آمده روان فریدون گهر فشان تا زان گهر زمین غلم کاویان شده (ص: ۴۰۰)

ادامه جدول ۶. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعاره «خاک شیء و ابزار است»

خرده‌استعاره	مفهوم‌استعاری مبدأ	نمونه
خاک سبجه است	تبرک	دیده‌ام عشاق ریزان اشک داود از طرب آن همه چون سبجه در یک ریسمان آورده‌ام (ص: ۲۵۵)
خاک فرش است	پوشاک	چون وحش پای‌بست سپهر و زمین مباش منگر و طای آسمان و مگزین غطای خاک (ص: ۲۳۷)

۵. کلان‌استعاره «خاک بی‌ارزش است»

برای توصیف تعبیر «تعلقات مادی، بی‌ارزشی دنیا، شکایت، عزاداری» از مفهوم «بی‌ارزشی خاک» با بسامد ۲۴ بار استفاده شده است. عنصر خاک زمانی در قصاید خاقانی، معنایی منفی و بی‌ارزش می‌یابد که در سمت مقابل ارزشمندی ممدوح یا هر چیز ارزشمند دیگر مطرح شود:

گرچه همه دلکشند از همه گل نغزتر کو عرق مصطفاست و این دگران خاک و آب
(همان: ۴۴)

میلی بهر بها بخر و در دو دیده کش باری نبینی این گهر بی‌بهای خاک
(همان: ۲۳۸)

جدول ۷. تعداد و بسامد نگاشت‌های کلان‌استعاره «خاک، انسان است»

خرده‌استعاره	تعداد	بسامد فراوانی
خاک عنصری بی‌ارزش است	14	58.34%
خاک سیاه است	2	8.33%
خاک خوار و ذلیل است	6	25%
خاک اغبر است	2	8.33%

۵-۱. خرده‌استعاره «خاک عنصری بی‌ارزش است»

خاقانی با استفاده از صفت «بی‌ارزشی» با بسامد ۱۳ بار برای عنصر خاک، خرده‌استعاره بالا را ساخته است. شاعر در راستای اغراض خود با توجه به بافت‌های موقعیتی اشعار، شاخص‌های معنایی خاصی را ذکر می‌کند که همگی در جهت تقویت معنی «بی‌ارزشی و کم‌ارزشی» حضور پیدا می‌کنند:

آمد باران غم پول سلامت ببرد بر سر یک مشت خاک تا کی باران او
(همان: ۳۶۴)

۵-۲. خرده‌استعاره «خاک سیاه است»

رنگ سیاه در غیاب نور ظاهر می‌شود و ترس و کثیفی را به ذهن خواننده با بار معنایی منفی، متبادر می‌سازد. شاعر اوج خشم و شکایت خویش، از امور انتزاعی «بخت» و «آب‌وهوای ری» را با بسامد ۲ بیت در قالب بدن انسان ارائه می‌کند تا استعاره مفهومی «نفرین» را بازسازی کند:

باز سپید با مگس سگ هم آشیان خاک سیاه بر سر بخت نژند او
(همان: ۳۶۷)

جدول ۸. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعاره «خاک بی‌ارزش است»

خرده‌استعاره	مفهوم استعاری مبدأ	نمونه
خاک خوار و ذلیل است	شر و بی‌ارزش	عاقلان دیدند آب عز شروان خاک ذل بر هری و بلخ و مرو شاه‌جان افشاندند (ص: ۱۰۹)
خاک اغبر است	ندامت	ظن بود حاج را که مگر آب چشم من جیحون سبیل کرد بر آن خاک اغبرش (ص: ۲۱۷)

۶. کلان‌استعاره «خاک ممدوح، ارزشمند است»

گاهی پیچیدگی و ترکیب‌سازی‌های نو خاقانی از بطن همین تعبیرات دوگانه و متضاد «بارزش و بی‌ارزش بودن خاک» در یک چرخه مفهومی پدید آمده‌است که خود به‌مثابه دانسته‌های زیاد شاعر است. در وجه مثبت بدنه الگوی استعاری خاک، «ارزشمندی خاک ممدوح» با بسامد ۱۲۱ بار در ۷ زیرمجموعه، منجر به رویش استعاره‌های تازه می‌شود:

خاک پای خادمانش را به قدر بر کلاه اردوان خواهم گزید
(همان: ۱۷۱)

۶-۱. خرده‌استعاره «خاک ممدوح هدیه است»

خاقانی با بسامد ۴۸ بار، مفاهیم «تیمم، طغرای نجات، نورهان، کلید هشت در، حرمت نشان، عرش رفعت و...» را برای واژه خاک ارائه می‌دهد که از آن رسم کهن «هدیه‌دادن و هدیه‌آوردن» در ذهنمان حک می‌شود. این خوشه تصاویر آمیزه‌ای است غنی از اندیشه‌ها، تلمیحات و نمادهای گفتمان دینی که بیشتر جنبه استعاری متبرک و مقدس بودن خاک ممدوح، مدتظر شاعر است. نمونه آشکار این ادعا را در قصیده‌ای با ردیف «آورده‌ام» مشاهده می‌کنیم که در وصف خاک تربت پیامبر اکرم (ص) است که شاعر با خود از مدینه می‌آورد. این خاک در نظر شاعر به سبب ملازمت با پیامبر، ارزشمند و

جان‌بخش تلقی می‌شود:

صبح‌وارم که آفتابی در نهان آورده‌ام آفتابم کز دم عیسی نشان آورده‌ام
(همان: ۲۵۴)

خاقانی معتقد است سه عنصر (آب، باد و آتش)، به‌واسطهٔ انتساب به افرادی معصوم و بزرگ، ارزشمند می‌شوند؛ چنان‌که «آب» به‌واسطهٔ خضر نبی، «آتش» به‌واسطهٔ موسی کلیم و «باد» به‌واسطهٔ حضرت عیسی ارزشمند شده‌اند؛ اما «خاک» به‌واسطهٔ ممدوح شاعر، ارزشی والا پیدا می‌کند. ازاین‌رو در اشعار خاقانی نگاه شاعر به خاک، پارادوکسیکال است و با توجه به زمینهٔ گفتمان، ارزشمندی یا حقارت خاک آشکار می‌گردد:

ای آب خضر و آتش، موسی و باد عیسی داری ز خاک در بند اجلال و عزت و فر
(همان: ۱۸۷)

۲-۶. خرده‌استعارهٔ «خاک ممدوح گوهر است»

عنصر خاک در قصاید خاقانی با بسامد ۲۷ بار، با شبکه‌های معنایی «زر، گنج قارون، گنج شایگان، تاج ترکستان، افسر» برای مفهوم استعاری «گوهر بودن خاک ممدوح» اعمال شده‌است. نگاه مثبت شاعر به خاک تلفیقی از ذهنیت پویای او به موضوعات نجوم، تلمیحات اساطیری و دینی است که در ۲۷ بیت تکرار شده‌است. وی، براساس نگاشت «بالا، ارزشمند است»، از واژه‌های «کلاه، افسر و تاج» برای استعارهٔ جهتی بهره می‌گیرد:

خاک پای خادمانش را به قدر بر کلاه اردوان خواهم گزید
(همان: ۱۷۱)

جدول ۹. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعارهٔ «خاک ممدوح ارزشمند است»

خرده‌استعاره	مفهوم استعاری مبدأ	نمونه	تعداد
خاک ممدوح کیمیاست	گوهر بار	دم خاک پای ترا میس کند زر پس از خاک به کیمیائی نیایی (ص: ۴۱۵)	13
خاک ممدوح خوشبوست	ارزشمندی	کرده به صدر کعبه در بهر مشام عرشیان خاک درت مثلثی دخمه چرخ مجمری (ص: ۴۲۴)	8
خاک ممدوح دارو است	شفابخشی	خاک درگاهت دهد از علت خذلان نجات کاتفاقت این که از یاقوت کم گردد وبا (ص: ۲۲)	21

ادامه جدول ۹. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعاره «خاک ممدوح ارزشمند است»

خرده‌استعاره	مفهوم‌استعاری مبدأ	نمونه	تعداد
خاک ممدوح تازیانه‌ست	عدالت	ذره خاک درش کار دو صد دره کرد راند بران آفتاب بر ملکوت احتساب (ص: ۴۴)	2
خاک ممدوح قبله است	حاجت‌روایی	خاک در تو قبله آمل و اندر او خلقی نهاده روی چو حربا در آفتاب (ص: ۵۹)	2

۷. کلان‌استعاره «خاک گیاه است»

خاقانی در فرافکنی حوزه مبدأ «گیاهان» بر حوزه مقصد «خاک» از توده‌ای از تصاویر فرعی نظیر «صنوبر، نهال، لاله، فرش سبز، میوه درختان، طوبای بهشت» تناظرهایی بین گیاهان و خاک ایجاد کرده‌است تا مفهوم استعاری «سایه» را در ۸ بیت تسری دهد. نتیجه این کار، قدسی‌سازی پادشاه بر مبنای نظام طرح‌واره‌ای «ظلّ‌اللهی» است:

بقای شاه جهان باد تا دهد سایه زمین به شکل صنوبر، فلک به لون سُداب
(همان: ۵۶)

از این رهگذر در گفتمان قدسی‌سازی سلطان، خوشه‌های استعاری مثبت «عطر، روضه، طوبی، میوه جنان، کعبه حاجت‌روا، باغ» در کنار معرفت زمینه‌ای شاعر از حدیث «الدنیا مزرعه الاخره» و آیه ۲۰ سوره شوری «وَمَنْ كَانَ يُرِيدْ خَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ» منتج می‌گردند:

با عطرهاى روضه پاکش عجب مدار گر طوبی بهشت برآرد گیای خاک
از گنبد فلک ندی آمد به جسم او کای گنبد تو کعبه حاجت‌روای خاک
(همان: ۲۳۸)

۸. کلان‌استعاره «خاک غذا است»

شکل ظاهری زمین و آسمان در کنار باور قدیمی خاک‌خواری مار، مفهوم «غذا» را در حوزه مبدأ دو خرده‌استعاره «خاک غذایی حقیر است» و «خاک غذای مار است» برجسته کرده‌است. «خاک خوردن مار» باوری قدیمی بوده که غذای مار را خاک می‌پنداشتند و بنابر روایات مذهبی، پس از آن که شیطان در سر مار قرار گرفت و مار او را به نزد آدم و حوا برد تا شیطان آن‌ها را بفریزد، خداوند مار را نفرین کرد و به جزای این کار وی، دست‌وپای او را در شکمش فرو برد و خوراکش را خاک گرداند:

مارست خاک خواره پس او باد از آن خورد کز خوان عید نیست غذای مقررش
(همان: ۲۲۳)

مفاهیم استعاره‌ی مثبت «قناعت» و منفی «عذاب» به‌مثابه غذا با بسامد ۸ مرتبه تبیین شده است:
چو مار و نعیم خورم خاک و آتش به میر و نعیمش ندارم طماعی
(همان: ۴۴۰)

۹. کلان‌استعاره «خاک صفحه و رقعہ است»

خاک در قلمرو مبدأ به‌صورت یک صفحه و رقعۀ شطرنج با بسامد ۱۱ بار مفهوم‌سازی استعاره‌ی می‌شود. گاهی فهم واژه خاک در قصاید، مستلزم فهم خوشه‌های تصویری «نقش»، رقعۀ شطرنج، بیدق، عکس، رنگ، صحن» در متن است. شاعر درک و دریافت خود از وقایع روزمره‌ای مثل «قربانی کردن، رویش سبزه‌ها، سفر حج، جرعه‌افشانی» را به‌مثابه «رقعۀ شطرنج» نمایان می‌سازد:
چون کنی از نطع خاک رقعۀ شطرنج رزم از پس گردِ نبرد چرخ شود خاکسار
(همان: ۱۸۰)

ب. کلان‌استعاره‌های شعر خاقانی با حوزه مبدأ خاک

خاقانی در حوزه مبدأ خاک، ۲۵ بیت از ۴۹۹ بیت قصاید خود را در قالب مفاهیم «سرزمین، پادشاه، دل، توبه، دنیا، نفس، بشر، جان، چهره بیمار، دشمنان، عارف، فلک، عید فطر، غصه» در قلمرو هدف فرافکنی می‌کند. به‌نظر می‌رسد برای شاعر کاربست واژه «خاک» در حوزه مبدأ، اهمیت کم‌تری داشته‌است. کلان‌استعاره‌ها حوزه مبدأ خاک با توجه به بسامد کم، در دو نداشت خرده‌استعاره‌ای «پایین بد است» و «بالا خوب است» بر محور استعاره‌های جهتی تقسیم‌بندی و تحلیل می‌شوند.

۱. کلان‌استعاره «پایین بد است»

شاعر در قصاید خود با بسامد ۱۵ بار واژه خاک را در قلمرو مبدأ ۸ خرده‌استعاره به‌کار گرفته تا به توصیف حوزه مقصد واژگان «دشمنان، حاسدان، دنیا، هوس، نفس، طمع، بشر، چهره بیمار، غصه و قمارخانه» با صفات منفی بپردازد.

۱-۱. خرده‌استعاره «نفس، خاک است»

بعد از ورود اسلام به ایران، اسطوره‌های سامی و ایرانی با مفاهیم و تعبیرات قرآنی عجین می‌شوند و شاعران مضمون‌های متنوعی از «آتش» می‌سازند. خاقانی با بسامد ۴ بار از واژه نفس و هوای نفسانی در

چارچوب قلمرو مقصد بهره گرفته است. ذهن شاعر، مبتنی بر گره خوردگی های عمیق و ناگسستنی طرح واره های آتش، گزاره «نفس، آلوده و ناپاک است» را در مقابل گزاره «آتش، پاک کننده است» قرار می دهد تا مفهوم استعاری «آب حیات» را بسازد:

آب حیات از آتش گلخن دمد چو باد اگر نفس خاکپاش به گلخن در آورم

(همان: ۲۴۱)

شاعر کار بیهوده و بی ثمر دشمنان را در ساختار طرح واره کشاورزی «بذرافشانی» ارائه می دهد:

خاک درت را هر نفس بر آب حیوان دسترس خصم تو در خاک هوس تخم تمنا ریخته

(همان: ۳۸۱)

وی، بی ارزشی «هوا و هوس» را به خاک پا که در پایین ترین قسمت بدن است، تشبیه می کند:

هوا چون خاک پای و آرزو پاکبخت شد خراج از دهر ذمی روی رومی خوی بستانی

(همان: ۴۱۴)

همچنین، دشمنان و حاسدان خود را با شاخص های منفی نکوهش می کند. آوردن وابسته های معنایی «خاک بیز، هوس، روز کوران» برای دشمنان در حقیقت خرده استعاره «خاقانی، پادشاه سخن است» را در ساختار قدرت، تقویت و برجسته می سازد:

من قرین گنج و این ها خاک بیزان هوس من چراغ عقل و این ها روز کوران هوا

(همان: ۱۸)

۲-۱. خرده استعاره «دشمن خاک است»

گاهی شاعر سعی دارد احکام فلسفی و اعتقادی را از درون شکل ظاهری عناصر طبیعت استخراج کند و با حیات بشری پیوند بزند تا برای خواننده به امری محسوس مبدل شود. خاقانی با نگاشت استعاره جهتی «نور، زیاد است» و «خاک، کم است»، بین «خاک» و «نور» تناظر برقرار می کند و صفت منفی «ظلمت» را به خاک و صفت مثبت «حصن» را به نور، موصوف می سازد تا خود را «نور» و دشمنانش را «خاک» نام گذاری کند:

او نور و بدخواهانش خاک از ظلمت خاکی چه باک آن را که حصن جان پاک از نور انوار آمده

(همان: ۳۹۲)

۳-۱. خرده استعاره «بشر خاک است»

طرح واره فکری آفرینش انسان از خاک، ریشه در باورهای دینی و اسطوره ای شاعر دارد. به کرات

آیاتی نظیر «خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ» (سوره ارحمن، آیه ۱۴) و آیاتی دیگر در لایه‌های زیرین گفتمان شعری خاقانی به‌کاررفته‌است. خاقانی طبق انگاره اسطوره‌ای، آفرینش انسان را از خاک می‌داند. بلعمی درباره فطرت انسان می‌نویسد: «کیومرث را گِل شاه خوانند زیرا از گل و خاک آفریده شده است» (بلعمی، ۱۳۷۸: ۱۱۳-۱۱۲). این دو گفتمان دینی و اسطوره‌ای با بافت کشاورزی سرزمین

شروان ترکیب می‌شود تا یک تصویر انتزاعی در ساختار جامعه کشاورزی ارائه شود:

نیست در خاک بشر تخم کرم مدد از دیده باران چکنم؟
(همان: ۲۵۱)

جدول ۱۰. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعاره «پایین بد است»

خرده‌استعاره	مفهوم/استعاری مقصد	نمونه
دل خاک است	رنج و محنت	دل خاکی بدست خون افتاد اشک خونین دیت ستان برخاست (ص: ۶۰)
غصه خاک است	بیماری	در یرقان چو نرگسی در خفقان چو لاله‌ای نرگس چاک‌جامه‌ای لاله خاک بستری (ص: ۴۲۲)
روی خاکین است	بیماری	روی خاک آلود من چون کاه و بر دیوار حبس از رُخم که‌گِل کند اشک زمین‌اندای من (ص: ۳۲۱)
طمع خاک است	آزمندی	جان خاک شود به طمع جرعه چون رطل طرب کشی دمدام (ص: ۲۷۶)
دنیا خاک است	نجاست	می‌لای ار توانی دست از این آرایش دنیا که دنیا سنگ استنجاست و آلوده‌ست شیطانش (ص: ۲۱۳)

۲. کلان‌استعاره «بالا خوب است»

خاقانی در ذیل ۴ خرده‌استعاره با بسامد ۱۰ مرتبه، نگاشت «ارزشمندی خاک» را بیان می‌کند. در قلمرو مقصد، وابسته‌های معنایی «سخن، توبه، پادشاه، عارف، زادگاه، دل، جان، فلک و عید» در جهان‌بینی شاعر با ذکر صفاتی مثبت بر قلمرو مبدأ خاک نگاشته می‌شوند. گاهی در این فرایند نگاشت، طرح‌واره خاک به‌واسطه مجاورت با ممدوح، ارزشی بالا و گاه شاهانه می‌یابد.

۲-۱. خرده‌استعاره «سخن اقلیم است»

خاقانی خاک را امیر هر عنصر می‌داند و انسان را «عالم کل»، خود را خاقان ممالک سخن و شاعری را فعال‌ترین جنبه شخصیت خود می‌شمرد. این خودستایی شاعر مأخوذ از دو حدیث معروف «الشعراء امراء الکلام» و «ان الله کنوزاً تحت العرش مفاتيحه السنة الشعراء» است. وی با استعاره مفهومی

جهتی به سامان‌دهی مفهوم «سخن» در چارچوب یک سرزمین، مفهوم «شاعری» و «سخنوری» را به مثابه «قلمرو و سرزمین پادشاه» به تصویر می‌کشد:

نیست اقلیم سخن را بهتر از من پادشا در جهان ملک سخن راندن مسلم شد مرا
(همان: ۱۷)

۲-۲. خرده‌استعاره «پادشاه شیر زمین است»

طبق باور فره ایزدی و ظل‌اللهی پادشاه در وجه الهیاتی و اسطوره‌ای، شاعر براساس دانش نجومی خود در مقابل شیر آسمان (برج اسد)، شیر زمین را قرار می‌دهد:

من شنیدم کز نهیب تیر این شیر زمین شیر گردون را اَعْثَنَا یا غیاث آمد ندا
(همان: ۲۰)

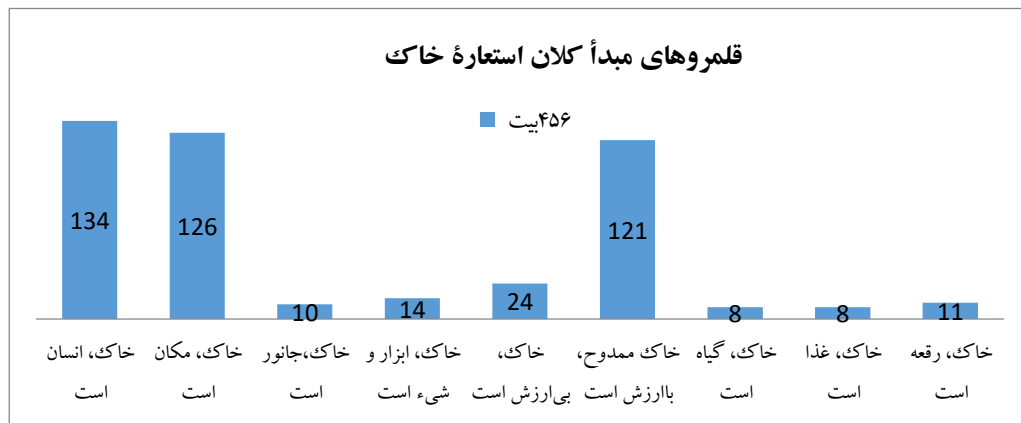
جدول ۱۱. دیگر نگاشت‌های کلان‌استعاره «بالا خوب است»

خرده‌استعاره	مفهوم استعاری مقصد	نمونه
وطن خاک است	مفاخره	پرده فقرم مشیمه دست لطفم قابله خاک شروان مولد دارالادب منشای من (ص: ۳۲۳)
عید شحنه زمین است	پاسبان	عید آمد از خلد برین، شد شحنه روی زمین هان ماه نو طغراش بین امروز در کار آمده (ص: ۳۸۸)
عارف خاک‌بیز است	ساعی	بس نقدِ گم بوده مردان که یافتند رندان خاک‌بیز بمیدان صبحگاه (ص: ۳۷۳)
دل خاک توست	ارزشمندی	عالم جان خاص تست نوبه فروکوب هین گوهر دل خاک تست رد مکن ای نازنین (ص: ۳۳۴)
توبه خاک است	سکوت	پیش نطقش کآبم آرم از دهان خاک توبه بر دهان خواهم فشاند (ص: ۱۴۳)

۴. نتیجه‌گیری

موجودیت طرح‌واره‌های قصاید خاقانی تابعی از وجوه دینی، اسطوره‌ای و شناختی زبان و جامعه است که همواره در لایه‌های زیرین شعر حضوری برجسته دارند و شاعر براساس بافت‌های موقعیتی زبان شعر خود، از یک یا چند طرح‌واره بهره‌می‌گیرد. در فرایند بررسی ۱۳۲ قصیده بزرگ خاقانی، مشاهده شد که شاعر از کلان‌استعاره‌های متعددی برای واژه خاک در حوزه مبدأ و مقصد سودمی‌جوید تا تجربیات زیستی و طرح‌واره‌ای خود از خاک را بهتر به خواننده انتقال دهد. در حوزه مقصد ۴۵۶ بیت از واژه خاک، ۹ کلان‌استعاره «خاک، انسان است»، «خاک، مکان است»، «خاک، جانور است»، «خاک، ابزار و شیء است»، «خاک، بی‌ارزش است»، «خاک ممدوح، ارزشمند است»، «خاک، گیاه

است»، «خاک، غذا است» و «خاک، صفحه و رقعه است» به همراه خرده‌استعاره‌های متعددی از دل آن خلق شده‌اند. در نمودار زیر فراوانی حوزه مبدأ کلان‌استعاره خاک، دیده می‌شود:

در تناظرهای متعدد بین حوزه‌های مبدأ و حوزه‌های مقصد واژه خاک، نگاشت‌های مثبت و منفی پربسامدی برمبنای انگاره‌های شناختی «جرعه‌افشانی، خاک‌بیزی رصدگران، نقب‌زنی شبانه دزدان، زمین‌بوسی بندگان، سفر مکه، رسم هدیه‌دادن و تبرک‌جستن، ظل‌اللهی بودن سلطان، شکل‌ظاهری زمین، بازی شطرنج و چوگان» در حوزه مبدأ، برای معرفی و درک پدیده‌های ناشناخته، کاربرد یافته‌است. تقسیم‌بندی سطوح سه‌گانه (رویین، زیرین و میانی) زمین را می‌توان یکی از مهم‌ترین کاربردهای استعاره شاعر برای تفسیر و تشریح تجربیات و ادراک ذهنی از جهان دانست که در ساختار طرح‌واره‌های جهتی ارائه می‌شود.

او، در حوزه مبدأ واژه خاک با بسامد ۲۵ بار، ۸ نگاشت استعاره «نفس، دشمن، دنیا، بشر، طمع، چهره، غصه و دل» را براساس کلان‌استعاره «پایین بد است»، تبیین کرده‌است. همچنین زیرمجموعه‌های «سخن، توبه، پادشاه، عارف، زادگاه، دل، جان، فلک و عید» را در ۱۰ بیت در زیر کلان‌استعاره «بالا خوب است» ذکر می‌کند. در نهایت صفاتی مثبت و منفی برای واژه خاک در حوزه مقصد شکل گرفته است که در جدول ذیل مشاهده می‌نمایید:

جدول ۱۲. صفات مثبت و منفی حوزه مقصد واژه خاک

صفات مثبت	صفات منفی
شکوه‌مند (اقلیم سخن)	هوسناک (خاک‌بیز هوس)
بابهت و شجاع (شیر زمین)	گرفتار (دل‌خاکی)

فرمانبردار (خاک توبه)	نجس (سنگ استنجا)
بنده و غلام (خاک پا)	وابسته (نفس خاک پاش)
پرتلاش (رندان خاکبیز)	حریص (طمع جرعه)
پیام‌آور (شحنه زمین)	بیمار (روی خاک‌آلود)
بزرگ و عظیم (زمین‌بوسی فلک)	ظالم (ظلمت خاکی)
بزرگ‌وارجمند (خاک پای مرکب)	حسادت (گرانی خاک)
محل آسایش (خاک شروان)	غمگین (لاله خاک‌بستر)

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۰). *قانون در طب*، ج ۵، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران: سروش.
آرمان، علیرضا؛ علوی مقدّم، مهیار؛ تسنیمی، علی؛ الیاسی، محمود (۱۴۰۰). «واکاوی نگاشت مرکزی استعاره‌های مفهومی و طرح‌واره‌های تصویری واژه‌های «آب» و «آتش» در ضرب‌المثل‌های برآمده از ادب فارسی، *دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی*، ۲۹ (۹۰): صص ۷-۲۴.

<https://doi.org/10.52547/jpll.29.90.7>

استاک‌ول، پیت (۱۳۹۳). *بوطیقای شناختی*، ترجمه محمد رضا گلشنی، تهران: انتشارات علمی.
افراشی، آریتا (۱۳۹۴). *مبانی معناشناختی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
برومندسعید، جواد (۱۳۸۴). *جرعه افشانی*، تهران: انتشارات ترفند.

بلعمی، ابوعلی (۱۳۷۸). *تاریخ بلعمی*، تصحیح محمد تقی بهار، به کوشش محمد گنابادی، ج ۴، تهران: زوار.
بهار، محمد تقی (۱۳۷۵). *پژوهشی در اساطیر ایران*، چاپ ۴، تهران: آگاه.

پارسا، سید احمد (۱۴۰۳). «نقش دستوری ردیف‌های فعلی در مضمون‌آفرینی و استعاره‌سازی در قصاید

خاقانی»، *پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی*، ۵ (۴)، ۱-۱۷. 10.22126/ltip.2024.11545.1327

خاقانی، افضل‌الدین بدیل بن علی نجار (۱۳۸۸). *دیوان خاقانی شروانی*، به کوشش سیدضیاءالدین سجادی، چاپ نهم، تهران: زوار.

راسخ‌مهند، محمد (۱۳۹۰). *درآمدی بر زبان‌شناسی شناختی (نظریه‌ها و مفاهیم)*، تهران: سمت.
راشد‌محصل، محمد تقی (۱۳۶۶). *زادسپرم (گزیده‌های زادسپرم)*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
علی‌بیگی، وحید؛ عیبدی‌نیا، محمدامیر؛ مظفری، علیرضا (۱۳۹۹). «کارکرد استعاره در شعر خاقانی براساس نظریه زبان‌شناسی شناختی»، *دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد ادبی*، ۵ (۱)، ۱۳۷-۱۴۸.

<https://doi.org/10.30473/prl.2021.50437.1690>

قاسم‌زاده، حبیب‌الله (۱۳۹۸). *مقدمه‌ای بر شناخت‌پژوهی استعاره (قطره در نهان‌خانه صدف)*، تهران: نشر ارجمند.

- قائم‌نیا، علیرضا (۱۳۹۰). معنی‌شناسی شناختی قرآن، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۷). رخسار صبح (بر بنیاد واژه‌شناسی، زیبایی‌شناسی، ژرفا‌شناسی)، چاپ پنجم، تهران: مرکز.
- کوچش، زولتان (۱۳۹۶). *استعاره مقدمه‌ای کاربردی*، ترجمه جهان‌شاه میرزاییگی، ویراست دوم، تهران: انتشارات آگاه.
- مشهدی، محمدامیر؛ واثق عباسی، عبدالله؛ دهرامی، مهدی (۱۳۸۹). «استعاره‌های نو و چند لایه در شعر خاقانی»، *فنون ادبی*، ۲ (۲)، ۸۱-۹۶. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20088027.1389.2.2.6.0>
- منوچهری، مریم و اسماعیل شفق (۱۳۹۹). «استعاره جهتی در قصاید خاقانی با رویکرد شناختی»، *پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت*، ۱۰ (۱)، ۱۱۴-۱۳۰. <https://doi.org/10.22059/jlcr.2020.298471.1425>
- موسوی، شایسته‌سادات؛ رحیمی، محمود (۱۳۹۹). «آسمان و زمین بر محور استعاره (روند استعاره معنابخشی به پدیده‌های طبیعی بر پایه استعاره جهتی)»، *مجله مطالعات زبانی و بلاغی*، شماره ۲۲: ۴۷۱-۴۹۶. <https://doi.org/10.22075/jlrs.2020.20207.1706>
- نوروزی جعفرلو، سونیا؛ نیکداراصل، محمدحسین (۱۴۰۳). «استعاره مفهومی عشق در غزلیات خاقانی»، *پژوهشنامه ادب غنایی*، ۲۲ (۴۲)، ۲۳۵-۲۵۴. <https://doi.org/10.22111/jllr.2023.43228.3081>

References

Holy Qur'an

- Afrashi, A. (2014). *Semantic foundations*, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian).
- Alibeigi, V., Abidin, M.A., & Mozaffari, A.A. (2019), "The function of metaphor in Khaqani poetry based on the theory of cognitive linguistics", *applied rhetoric and literary criticism*, 1(5), 137-148. (In Persian). <https://doi.org/10.30473/prl.2021.50437.1690>.
- Arman, A. R., Mahyar, A. M., Tasnimi, A. & Elyasi, M (2020). "Analysis of the central mapping of conceptual metaphors and visual schemas of the words "water" and "fire" in proverbs from Persian literature", *Bi-Quarterly Journal of Persian Language and Literature of Kharazmi University*, 29 (90), 7-24. [In Persian]. [10.52547/jpll.29.90.7](https://doi.org/10.52547/jpll.29.90.7) <https://doi.org/10.52547/jpll.29.90.7>
- Bahar, M.T. (1997), *A Research in Iranian Mythology*, 4th edition, Tehran: Aghah. (In Persian).
- Balami, A.A. (1999). *Tarikh Balami*, edited by Mohammad Taqi Bahar, with the effort of Mohammad Gonabadi, Ch 4, Tehran: Zovar. (In Persian).
- Broumand Saeed, J (2004). *Jara Afshani*, Tehran: Tirq Publications. (In Persian).
- Ghaemini, A.R. (2011). *Semantics of the Qur'an*, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. (In Persian).

- Ghasimzadeh, H. (2018). An introduction to metacognitive research (the drop in the shell's cache), Tehran: Arjmand Publications. (In Persian).
- Ibn Sina, H. (1991). Law in Medicine, vol.5, translated by Abdurrahman Sharafkandi, Tehran: Soroush. (In Persian).
- Kazzazi, M. (2008). The Face of Morning (Based on Terminology, Aesthetics, and Depth), Ninth edition, Tehran: Markaz. . (In Persian).
- Khaghani, A. B. (2009). Divan Khaqani Shervani, by Seyyed Diyaudhin Sajjadi, Tehran: Zovar Publications. (In Persian).
- Kövecses, Z. (2010). Metaphor, A partical Introduction. Secend Edition. New York: Oxford University.
- Kövecses, Z. (2016). Metaphor is a practical introduction, translated by Jahanshah Mirzabigi, Tehran: Aghat Publications. (In Persian).
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). Metaphor We Live By. London: University of Shicago Press.
- Lakoff, G. (1993). "The contemporary theory of metaphor". In Geeraerts, Dirk (Ed). (2006) Cognitive Linguistics: basic readings (Cognitive Linguistics research, 34). Mouton de Gruyter Berlin, New York. 185-238.
- Mashhadi, M.A., Vasegh Abbasi, A. & Dahrami, M. (2010). "New and Multilayered Metaphors in Khaghani's Poetry", *Literary techniques*, 2 (2), 81-96. (In Persian).
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20088027.1389.2.2.6.0>
- Manouchehri, M., & Shafaq, S. (2019). "Directional Metaphor in Khaqani Poems with a Cognitive Approach", *Literary Criticism and Rhetoric*, Year 10, No. 1, 114-130. (In Persian) <https://doi.org/10.22059/jlcr.2020.298471.1425>
- Mosavi, SH., Rahimi, M. (2019). "Heaven and Earth on the Axis of Metaphor (The Metaphorical Process of Giving Meaning to Natural Phenomena Based on Directional Metaphor)", *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 11 (22). 471-496. (In Persian). <https://doi.org/10.22075/jlrs.2020.20207.1706>
- Nowrozi Jaafarlou, S., & Nikdarasal, M.H. (2024). "The Conceptual Metaphor of Love in Khaqani's Ghazals", *Ghanaian Literature*, Volume 22, No. 42, 235-254. (In Persian). <https://doi.org/10.22111/jllr.2023.43228.3081>.
- Parsa, S. (2024). "The grammatical role of verb rows in creating content and metaphor in Khaghani's odes", *Research on Literary Texts of the Iraqi Period*, 5 (4), 1-17. (In Persian).
- Rashid-Mohsal, M.T. (1987). Zadsparm (Zadsparm selections), Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. (In Persian)
- <https://doi.org/10.22059/jlcr.2020.298471.1425>
- Raskhmohand, M. (2018). An introduction to cognitive linguistics (theories and concepts), Tehran: Somit Publications. (In Persian).
- Stockwell, P. (2014). Cognitive Boutique, translated by Mohammad Reza Golshani, Tehran: Scientific Publications. (In Persian).